UDK 902 ISSN 0350-0179

BALCANOSLAVICA

40-44

2015

40-44

BALCANOSLAVICA VOL. 40-44, pag. 1-206, PRILEP, 2015

ЖИТИЯТА НА СОФИЙСКИТЕ МЪЧЕНИЦИ

Мая ИВАНОВА
Instytut Filologii słowiańskij UAM– Poznań
maya.devmo@gmail.com

271.2 - 34 : 929 (497.223) “15”

Абстракт: *Статията представя в съпоставка Житието на св. Георги Нови Софийски и Житието на св. Николай Нови Софийски. И двете произведения са възникнали през XVI в. в София и отразяват реални исторически събития. Те са най-високите постижения в агиографската проза от този век и дават основание да се говори за Софийска книжовна школа. Проследява се връзката между старите традиция на жанра пространно житие и новите моменти, които са характерни за епохата. Търси се отговор на въпроса какво се случва с житийния жанр в края на неговата продуктивност на границата между старата и новата литература. Редица факти показват книжовните връзки между София и Кратово през XVI в., някои от тях са упоменати в статията.*

Ключови думи: *пространни жития, мъченически жития, средновековни жанрове, Софийска книжовна школа, Кратово*

Мъченическата смърт на тримата християни Георги Нови (†11 февруари 1515 г.), Георги Новейши (†26 май 1530 г.) и Николай Нови (†17 май 1555 г.) в София оставя ярка следа в съзнанието на съгражданите им. Скоро след събитията живият спомен е дал тласък на спонтанната им канонизация, която се утвърждава окончателно чрез съчиненията, написани за тях. За св. Георги Нови Софийски поп Пейо – очевидец и негов наставник, написва *Пространно житие* и *Служба*. За св. Николай Нови Софийски дяк Матей Граматик създава пространно житие. Съхранени са още две произведения на неизвестени автори – *Служба за св. Николай* и *Общо похвално слово (кратка беседа) за тримата софийски мъченици*. Самостоятелно произведение за св. Георги Новейши не е запазено – за него имаме сведения от *Житието на Никола Нови*. Тази книжовна традиция, свързана със събития, локализирани в София, дава основание в славистичната наука да се утвърди термините *софийски мъченици, софийски книжовници* и *Софийска книжовна школа*.

В настоящата статия вниманието ще бъде съсредоточено само върху двете жития – за св. Георги и за св. Николай. По типология те са мъченически пространни жития, но са създадени в една епоха, която в много отношения слага своя отпечатък върху изграждането на образите и върху самото повествование. Може да се каже, че са спазени

всички канони на многовековния житиен жанр, в същото време обаче откриваме редица отклонения от него.

Мъчението на св. Георги Нови Софийски (мцⷭ҇ъ февруа́рї : а҃ ді́нь : мꙋче́нї ст҃агѡ мч҃ника геѡ́ргї но́ваго : во сардакі́йстѣ гра́де е҆́же е҆́стъ въ софїи : бл҃гви ѡ҆́ч҃е прочита́ти)[1] е конструирано в типичната за пространните жития триделна композиция – увод, изложение и заключение[2]. За да се подготви читателя за конкретния регистър светителство, в увода по традиция вниманието е насочено към подвизите на светци от далечната и по-близката християнска история, а делата на светеца са представени като тяхно продължение. *Житието на Георги Нови Софийски* не прави изключение. Два момента обаче се открояват като нови – потърсени са примири от по-близко до събитието време (деспот Стефан Бранкович и синовете му Йоан и Гюрг; княз Лазар; патриарх Нифон; презвитер Стефан-Софроний от Софийско) и наред с това житиеписецът излиза от анонимност и подчертава своето участие в събитията. В увода поп Пейо представя себе си като очевидец на редица духовни подвизи (познавал се е с патриарх Нифон; с презвитер СефанСофроний). Но най-важния акцент поп Пейо поставя, заявявайки че той самият е бил наставник на новия мъченик Георги („Това момче беше мой духовен син и любимец и пред мене се мъчи за победа над лукавия“[3]) и се чувства длъжен да разкаже за неговия подвиг във вярата („Затова рекох да не би да потъне в забрава подвигът му и борбата, която понесе за Христа, ако остане незаписана“[4]). Изтъквайки своята роля, в края на увода поп Пейо отново се връща към традиционната смиреност на средновековния повествовател („Защото как мога изкусно да пиша аз, като съм невежа, с ум беден и обвързан с житейски дела? Но все пак се надявам, че дори ако само държа в ръка перото, светецът сам ще напише за себе си онова, което му е угодно“[5]).

От първата част на изложението разбираме, че св. Георги Нови Софийски е родом от Кратово (поради което днес е наричан и Георги Кратовски), споменати са имената на родителите му, а също и това, че остава сирак на ранна възраст и след като взема в ръцете си златарския занаят, заминава за гр. Средец (София). От този момент нататък житийното изложение става много динамично. То е построено върху експресивни диалози между Георги и увещаващите го агаряни, между Георги и съдията и между Георги и презвитера.

Християнската вяра влива силни слова в устата на младия занаятчия, който е неотклоним. Единствено в разговорите си с поп Пейо (наричащ себе си третолично

1 Оригиналното заглавие е дадено по препис БАН 63 от 1798 г., л. 15б. Данни за преписа вж. Кодов, Хр. Опис на славянските ръкописи в Библиотеката на Българската академия на науките. БАН 63 е в една и съща редакция с НБКМ 281, за него вж. Цонев, Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1, № 281, с. 183. За съжаление по технически причини нататък цитатите от *Житието на св. Георги Нови Софийски* ще бъдат давани в превод на новобългарски език по изданието на Климентина Иванова, вж. Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. Съставителство и редакция Климентина Иванова. София, 1986, 291–308.

2 Хр. Лопарев, “Византийские жития святых VIII–IX веков,” Византийский временник, 17 (1911): 1–224.; “Византийские жития святых VIII–IX веков,” Византийский временник, 18 (1913): 1–147.; Климентина Иванова, “Житийна литература,” в *Кирило-Методиевска енциклопедия*, Т. 1., гл. ред. Петър Динеков (София: Института по литература към БАН, 1985), 689–698.; Климентина Иванова, “Житията в старата българска литература,” в *Стара българска литература.* Т. 4. Житиеписни творби.

3 Стара българска литература. Т. 4. Житиеписни творби. Съставителство и редакция Климентина Иванова. (София : Бълг. писател, 1986), с. 295. В БАН 63, л. 17а.

4 Пак там; в БАН 63, л. 17а.

5 Пак там; в БАН 63, л. 17а.

„презвитер", „свещеник", „поп"; само един път той нарушава това свое правило, започвайки да говори за себе си в аз-форма) младият Георги изказва човешките си страхове. По този начин неговият образ добива една реалистична плътност, без да помрачава светителския му подвиг, а поп Пейо се превръща в равнопоставен участник на житийното действие. Той не само подкрепя Георги, а го и насочва да върви смело към мъчението. Многократно в досегашните анализи на Житието е отбелязвано, че сцената със съдията преповтаря евангелската сцена на съда на Христос от Пилат Понтийски, затова няма да се спирам конкретно на нея[6]. Има и други моменти, които насочват към съпоставки с евангелския разказ – отношението на тълпата към мъченика, молбата му да бъде пощаден от горчивите мъки, и в същото време – смирението му, готовността му и мъченическата му смърт.

Биографичността, авторското присъствие, предаването на човешките емоции и описанието на външния вид на агиографския герой са нови моменти в традиционното житийно повествование, без обаче да го променят като цяло. Житието на 18-годишния светец Георги е сравнително добре известно – познато е в две редакции и множество преписи[7], докато същото не може да се каже за *Житието на св. Николай Нови Софийски.*

Житието на Николай Нови Софийски от дяк Матей Граматик (Жи҃тїе и҆ жи҃знь пов҃ѣсть и҆ ска҃занїе с҃т҃аго и҆ славнаго хр҃ва мн҃ика Никѡли новаг҃о. постр҃авша въ славн҃о гра҃дѣ сардакїисц҃ѣ, гр҃мѣ҆ сред҃цѣ и҆ w пр҃ѣданнемъ мн҃ни҆ его҃. съпи҃санно послѣ҆нѣишемъ в дїа҃цѣ҆ ма҃҆ѳ҃ѣ҆ и҆ лѣ҆вада҃рїю соу҃цѧ, тоу҃же с҃т҃ѣ҆ бж҃їеи҆ и҆ велич҃ьи цр҃квъı сардакїстеи҆) е запазено в един-единствен препис[8]. Общото между двете жития е времето, мястото, мъченическия подвиг за вярата, наличието на агиограф очевидец, бързата канонизация и триделността на композицията на произведението. Оттук нататък започват разликите.

Още наслов**ъ**т на Житието показва неоднозначността на жанровото определение – „житие и живот, повест и сказание". Докато словосъчетанието житїе и жизнь ни е добре познато от предходните риторични пространни жития (с утвърден модел у Патриарх Евтимий), то следващото доуточняване повѣсть и сказанїе подчертават наративния характер на текста. Можем да предположим, че Матей Граматик вътрешно противопоставя двете синонимни гнезда едно на друго – „житие и живот" срещу „повест и сказание". Така че още в заглавието могат да се разчетат податки за вътрешната противоречивост на текста. Другите елементи от заглавието са името на героя, неговият светителски тип, мястото на мъченическия му подвиг, както и името на автора и неговата длъжност и обществено положение. Присъствието на автора вече ни е познато от *Житието на св. Георги Нови Софийски.* Амбицията на житиеписеца да изгради един натоварен с дълбок смисъл увод, е очевидна. Още в самото начало Матей Граматик цели да обърне духовния взор на своите читатели като сравни своя герой Николай с предхождащите го по време светци. Обобщението, направено от Матей Граматик, относно образа на св. Николай Нови е „светец

6 Петър Динеков, *Софийски книжовници през XVI в.* Т. 1. Поп Пейо (София : СУ. Историко-филологически факултет, 1939), 57–76.; *Стара българска литература*, с. 612.; Донка Петканова, *Старобългарска литература. Ч. 2 (XIII–XVIII век)* (София : София Наука и изкуство, 1987), 208–209.

7 Посочените по-горе два преписа – БАН 63 и НБКМ 281 са представители на разширената редакция на текста, която според Кл. Иванова е по-близка до авторската. Изследователката отбелязва и наличието на други преписи, представители на втората редакция, като посочва и библиография по въпроса – вж. *Стара българска литература*, 610–611.

8 Препис ЦИАИ 1521 от 1564 г. Съхранява се в Църковно историко-архивния институт в София. Издаден е от Полихроний Сирку, вж. Полихроний Сырку, *Очерки из исторіи литературныхъ сношеній болгар и сербов в XIV-XVII векахъ* (Санкт-Петербург : Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1901), 27–157.

от началото до края“. Трябва обаче да се подчертае, че в живота на Николай има редица моменти, които са нетипични от светителска гледна точка – изоставянето на семейството и заминаването в чужда страна, и най-вече, приобщаването, макар и не по собствена воля (а както казва заглавието „чрез предателство“) към вярата на поробителите. Към тези нетипични фабулни житийни елементи Матей Граматик има нетипичен агиографски подход. Вместо да ги пренебрегне или заобиколи, той ги превръща във фабулен център на своите разсъждения. Така например роден град, дом, родители, детство, юношество не стават обект на сюжетно разгръщане и това е по причина, че в тях няма нищо неканонично като ситуация. Но за сметка на това на фабулните единици „преместване в Средец“ Матей Граматик въвежда „възхвалата за Средец“; на брачното съществуване на Николай – „поучение за брака“; на странния му и необоснован житийно престой в Угровлахия – „историческия разказ за Мирча Чобан“; на най-неканоничния епизод, в който поради своята слабост Николай бива оплетен в мрежите на друговерците – „проповед за покаянието и за възможността грешникът да бъде спасен и да се освободи от козните на лукавия“. В същото време други епизоди като този със смъртта на децата на Николай, Матей Граматик разгръща в план, който отговаря на неговите предварително поставени задачи. В същото време, впускайки се в различните фабулни посоки, Матей Граматик лишава повествованието от център, нито един от сюжетно разработените епизоди не прераства в такъв. И в същото време, колкото и да са различни по модус, епизодите (похвала, поучение, диалог) са композиционно обвързани. Ако се отнеме един от тях, се накърнява цялостният образ на героя. Това показва, че на основата на житийното повествование вече започва да се оформя връзката между действие, ситуация и изява на отделния характер, която по типология принадлежи на следващия литературен период. В *Житието на св. Николай Нови Софийски* са налице различни по тип ситуации като героят трябва да бъде пометен в тях. Николай действа по някакъв начин, а след това Матей Граматик допълнително мотивира поведението му чрез позволеното от агиографския етикет. Действията на героя намират отражение почти до границата, до момента, от който вече авторът ще престане да се стреми да унифицира образа по модел, а напротив – ще остави героя, неговите постъпки и вътрешен живот, да движат повествованието сами. В крайна сметка Матей Граматик написва Житието върху този противоречив жизнен материал и при липса на дистанция от събитието постига у читателя си състояние на духовна хармония. По този начин осъществява надлитературния смисъл на Житието в една литературна епоха, в която все по-трудно се намира хармонично равновесие. Търсенето на баланс в цялото довежда Матей Граматик до многопосочност и вариативност в начина на изразяване. Казано беше вече за това, как върху отделна фабулна единица се разгръща обяснителен сюжетоизграждащ текст. По този начин става видно как жанра „житие“ обема в себе си редица други жанрове, на които тук няма да се спирам и анализирам подробно, защото изискват по-детайлен анализ.

В крайна сметка можем да обобщим, че *Житието на св. Николай Нови Софийски* е една амбициозна творба. Това не само е най-дългият агиографски текст от епохата на Българското средновековие, но композицията му е сложна, динамичното повествование непрекъснато бива забавяно от вграждането на все нови и нови различни по модус текстове, като отклоненията, макар и да са замислени като „обяснения на случилото се“, надскачат както жанра „мъчение“, така и модела на класическото пространно житие. Към казаното дотук трябва да се отбележи и употребата на цитатите при Матей Граматик като принцип на структуриране на посланията в два аспекта: библейският цитат като мотивировка на

събитията и като начин на тяхното осмисляне и стремежът на автора да се изрази чрез цитатите (не само библейските, но и чрез авторски цитати от други произведения). Матей Граматик се стреми към една непрекъсната декларация на своята начетеност, а също така – и на своето присъствие в повествованието (едно от сходствата с Житието на поп Пейо). По този начин той си приписва правото да обобщава и да запази последната дума за себе си.

Прочитът на Житието на св. Николай Нови Софийски изисква познания и подвижен ум за осмисляне на ситуациите, откриване на топосите, разчитане на символите и метафорите. В резултат, по думите на Кл. Иванова, се е получил един текст за „начетена аудитория“[9], нелек за възприемане. Трудната комуникативност на Житието е причината за липсата на разпространение на текста. Вероятно на това се дължи фактът, че творбата на дяк Матей Граматик е достигнала, както това вече бе отбелязано, до нас само в един препис, поместен в сборник конволют, станал известен през 70-те г. на XIX в. В традицията на Сборника също откриваме кратовска връзка. След полиелейната служба за св. Николай Нови, поместена в сборника, на свободната половин страница има приписка на поп Лазар от Кратово, от която става ясно, че преписът е направен от него през 1564 г. по поръка на самия Матей Граматик. До днес са съхранени още два ръкописа, излезли под перото на поп Лазар – един Миней за декември от 1571 г. и един Пролог за юнидекември от 1572 г. [10]. Още един книжовник преписвач от Кратово, който е и най-известният представител на Кратовската калиграфско-художествена школа – свещеник Йоан, в приписка е оставил информация за поръчителя Матей Граматик: сїе сто́е и бж҃твное є҃ѵ҃ге҃ вписа̀ се въ мѣстѣ кратово по ꙁоповѣ҆ди г҃на̀ Матѳе҆а̀ лам҃ба̀рїа̀ великаго сті҃е и великꙋ҆ѧ цр҃кви Софїи Сар҃дакистеи. в дн҃ии благоꙋ҆ѣстиваго и х҃ѡлюбиваго господа̀ра кнеза Димитрїа̀[11]. Както се вижда, през XVI в. в Кратово е съществувала скрипторска школа, към книжовниците на която се обръщат поръчители от различни краища на Балканите. Поръчките на Матей Граматик, засвидетелствани в приписките, показват един от пътищата между различните книжовни средища, но в конкретния случай – между София и Кратово[12].

9 Иванова, “Житията,”Т. с. 30. 10. Ръкопис от Хлудовата сбирка, който се съхранява в ГИМ, Москва, Хлуд. 148.

10 Сега се съхранява в Загреб, HAZU IIIc14. **8** Препис ЦИАИ 1521 от 1564 г. Съхранява се в Църковно историко-архивния институт в София. Издаден е от Полихроний Сирку, вж. Полихроний Сырку, *Очерки из исторіи литературныхъ сношеній болгаръ и сербовъ в XIV–XVII векахъ* (Санкт-Петербург : Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1901), 27–157.

11 В Четириевангелие от 1562 г., което днес се пази в Църковно историко-архивния институт в София със сигнатура ЦИАИ 34.

12 Темата за кратовския скрипорски център и неговите книжовници е бил обект на редица публикации, посочени от Боряна Христова в енциклопедичната ѝ рубрика „Кратово“ в *Старобългарска литература. Енциклопедичен речник* (2. преработено и допълнено издание), Съставител Донка Петканова (Велико Търново : Абагард, 2003), 269–270. Темата продължава да е актуална и то от гледна точка на връзките между Кратово и другите книжовни средища. Срв. Вилдова Евлогиева-Кацарова, Цв. Художествено оформяне на ръкописите от Софийското книжовно средище – XV–XIV век. Автореферат за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 2013, с. 23 - http://nha.bg/uploads/ckeditor/AVTOREFERAT-Evlogieva-Katsarova.pdf.

SUMMARY

THE LONG LIVES OF THE MARTYRS OF SOFIA

Maya IVANOVA

This work draws a comparison between the long life of St. George of Sofia († 11th February 1515) and that of St. Nicholas of Sofia († 17th May 1555). Both works were written in the 16th century in Sofia and depict real historical events. The are the highest achievements in hagiographic prose of that century, examples of the Sofia literary centre of the 16th century. We trace the correlation between the old traditions of the genre of long vitas and the new literary moments, typical of the time. We take a look at what happened with the genre of long vitas at the end of its active existence – the line between the old and the new literature. A number of facts show the literary connections between Sofia and Kratovo in the 16th century. Some of these links are mentioned in this article.